

Journal of Nobility Studies

VIRTUS

20 | 2013

Diana Spiekhout*

Het isolement van de solitaire toren

222

D.B.M. Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm* (Dissertatie Universiteit Leiden, 2013, 2 dln., 672 p., ill.)

De Nederlandse leerstoel kastelenkunde (1966-2011) was uniek in Europa.¹ Toch zijn kastelenstudies nooit erg populair geweest in de Nederlandse academische wereld. Dat heeft twee redenen: het hobbyistische karakter van de studie naar kastelen en de onderzoeksfocus in de jaren 1970 en 1980, toen adelstudies niet erg populair waren.² Dat betekent overigens niet dat er geen onderzoek werd verricht, want na de Tweede Wereldoorlog periode is het aantal kasteelopgravingen fors gestegen. Ook verschenen beschrijvende overzichtswerken van kastelen, waarin slechts in enkele gevallen zaken meer dan oppervlakkig werden geanalyseerd.³

Na de invoering van de bepalingen van het verdrag van Malta in 2003 is het aantal publicaties echter toegenomen, waardoor er nu sprake is van een heuse lawine.⁴ Toch komt in de betreffende monografische studies en overzichtswerken theorievorming over kastelen niet of nauwelijks aan bod. Het eerste werk waarin structureel onderzoek werd verricht naar de ontwikkeling van het kasteel op basis van vorm, functie en status van de bouwheer, dateert

* University of Groningen – a.g.m.spiekhout@rug.nl.

1 R.Gruben, A. Wielinga en M. Saan. *De Delftse colleges kastelenkunde van prof. dr. Jaap Renaud* ('s-Hertogenbosch, 2008) 11.

2 H.L. Janssen, 'Medieval castle research in the Netherlands', in: A.M. Flambard Héricher, M. Allain-guillaume en A. Dubois (red.), *Château Gaillard 23. Études de castellologie médiévale. Bilan des recherches en castellologie* (CRAHM-Caen), 238.

3 P.E. Reyen, *Middeleeuwse kastelen* (Bussum, 1971).

4 Janssen, 'Medieval castle research', 241.

uit 1996.⁵ De nadruk ligt hierbij stevast op de typologie van de hoofdburcht. De Nederlandse kastelen zijn verder nooit op interdisciplinaire en integrale, grootschalige wijze onderzocht, waardoor de kastelenkunde zich nauwelijks in de academische wereld heeft kunnen ontwikkelen.⁶ Om kastelenkunde uit deze periferie te halen is een aanpak nodig waarin morfologische, landschappelijke en historische gegevens met elkaar worden gecombineerd om het fenomeen kasteel in zijn totaliteit te begrijpen. Daarvoor bieden archeologische, historisch-geografische, bouwhistorische, iconografische, cartografische en historische bronnen informatie. Een combinatie levert een zo volledig mogelijk beeld op van het kasteel. Afhankelijk van het bronmateriaal kan inzicht worden verkregen over de relatie ten opzichte van bouwheren en bewoners, nederzettingen, patronage, domeinen, locatiekeuze, ontginningen, ontworpen landschappen en territoriumontwikkeling. De resultaten kunnen dienen voor nieuwe theorieën en modellen, die niet alleen bruikbaar zijn voor de kastelenkunde, maar ook voor erfgoedbeleid en mediëvistische studies.

Het proefschrift *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm* van Taco Hermans is bedoeld als een brede, samenvattende en synthetiserende studie naar de solitaire kasteeltoren in Nederland. De auteur analyseert hierin nader de morfologie, opdrachtgevers, bewoning en functie. Als basis voor het onderzoek dient een catalogus (band II), waarin veel solitaire en potentiële solitaire woontorens worden beschreven. Deze gegevens hebben als dataset gediend voor band I, waarin Hermans de verschillende thema's in dertien relatief korte hoofdstukken bespreekt. Band II is onderverdeeld in een catalogus van objecten die voldoen aan de beschrijving van een solitaire toren, een catalogus van objecten die mogelijk een solitaire toren zijn geweest, een bijlage met objecten die wel als solitaire toren zijn beschreven maar dat niet bleken te zijn en een bijlage met bouwhistorische data. In totaal zijn 237 torens onderzocht, waarvan zeker 107 solitair zijn en 52 mogelijk solitair. De overige torens zijn afgefallen. Voor de catalogi is gebruik gemaakt van een standaardformulier waarin de objectgegevens en de stand van onderzoek per discipline op analytische wijze worden beschreven en geïnterpreteerd. Voor de samenstelling van de catalogi is gebruik gemaakt van bouwhistorische, architectuurhistorische, archeologische, iconografische en topografische bronnen. Deze bronnen hebben hun voordelen en beperkingen en moeten worden gecombineerd om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de woontoren.

De studie van Hermans is een verdere uitbreiding van de door Janssen geïntroduceerde typologische categorie woon- en zaaltorenkastelen.⁷ Uitsluitend de woontorenkastelen vormen het thema van het onderzoek. Deze categorie zou volgens Hermans nader moeten worden gespecificeerd als solitaire toren in plaats van woontoren, omdat zij alle functies van een kasteel binnen één gebouw bevat. Essentieel is hierbij dat de toren direct oprijst uit de

5 H.L. Janssen, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen', in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht, 1996) 1-111.

6 Janssen, 'Medieval castle research', 238.

7 Janssen, 'Tussen woning en versterking', 18.

gracht, aan de voet een klein talud heeft of op een klein omgracht eiland of een heuvel staat waarvan de geringe omvang geen andere bebouwing toelaat. Hoewel deze definitie van solitaire toren helder is, geeft Hermans aan dat er in de praktijk toch sprake is van een grijze zone. Zo is een toren die op een groot burchteiland is gebouwd en waar in een latere fase een uitbouw heeft plaatsgevonden, problematisch om te classificeren. Soms was een dergelijke uitbouw vanaf het begin gepland. De toren werd eerst gebouwd. Zou een lichtere vleugel tegen de toren worden aangebouwd, dan was de kans groot dat bij het aanhechtingspunt grote scheuren in de muur zouden ontstaan door het verschil in zetting. In andere gevallen was de uitbouw niet direct het doel, waardoor in de eerste fase wel van een solitaire toren kan worden gesproken. Een ander grijs gebied heeft betrekking op de palissadering of ommuring. In het eerste geval wordt de palissade niet gezien als gebouw, omdat deze een tijdelijk element vormt. Een toren met palissade wordt daarom wel gerekend tot een solitaire toren. Bij een ommuring wordt het defensieve aspect verplaatst naar de muur en valt het idee van de solitaire toren als alles-in-één kasteel weg.

224

Voor de vergelijking met andere landen heeft Hermans de stand van het onderzoek in Duitsland, België, Noord-Frankrijk en de Britse eilanden bestudeerd. Voor de Duitsers, de Belgen, de Britten en de Ieren hoeft de woontoren niet solitair te zijn. De Fransen zijn in hun terminologie te vaag om daar een specifiekere definitie aan te verbinden. De definitie van een solitaire toren is uiteraard een moderne constructie. Uit bronnenonderzoek blijkt volgens Hermans dat de Nederlandse middeleeuwen geen onderscheid maakten tussen solitaire torens en torens die op een burchteiland met andere gebouwen staan. Torens kwamen in verschillende vormen en maten voor. Een duidelijk onderscheid tussen de vroege torens en de woontorens kan worden gemaakt op basis van morfologische kenmerken en opdrachtgevers. De eerste groep werd gebouwd tussen 1050 en 1250 door kleine dynasten en feodale machthebbers. In morfologisch opzicht zijn de vroege torens robuuster en groter dan de woontorens en hadden zij ook vaak een veelhoekige vorm. Als bouw materiaal gebruikte men natuursteen. In tegenstelling tot de woontorens stonden zij niet solitair. De woontorens werden gebouwd in voornamelijk baksteen gedurende de periode 1200-1500. Onderzoek naar de opdrachtgevers blijft echter lastig. Vaak ontbreken geschreven bronnen of wordt er geen melding gemaakt van de bouwheer. In het Nedersticht en Gelderland zijn dergelijke bronnen wel bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat ministerialen en lage adel verantwoordelijk waren voor de bouw van woontorens. In Friesland, waar centraal landsheerlijk gezag in de onderzoeksperiode ontbrak, waren het de hoofdelingen die torens bouwden.

In Nederland zijn volgens Hermans diverse concentraties te zien van woontorens, onder andere in de Langbroekerwetering, de Jutphasewetering en de Schalkwijkerwetering. In deze ontginningsgebieden probeerden opkomende families hun verworven sociale positie tot uiting te brengen in de bouw van een woontoren. De Nederlandse woontorens vertonen veel overeenkomsten met elkaar. Over het algemeen, enkele uitzonderingen daargelaten, waren de torens vierkant of rechthoekig van vorm en hadden ze een afmeting van tussen de acht en twaalf meter buitenwerks. Gedurende de dertiende eeuw waren vierkanten torens populairder dan rechthoekige, terwijl in de veertiende eeuw juist meer rechthoekige torens werden gebouwd. Tevens nam de omvang van de torens toe. Aan het begin van de dertiende eeuw

bedroeg de buitenwerkse omvang tussen de acht en negen meter. Naarmate de tijd vorderde, werd de omvang steeds groter tot een maximale buitenwerkse maat van twaalf meter.

De torens hadden meestal vier niveaus, maar drie en vijf niveaus kwamen ook voor. De hoogte kon variëren van negen tot twintig meter en de dikte van de muren van één tot twee meter. Als bouw materiaal werd voornamelijk baksteen gebruikt. De meeste torens hadden weergangen, kantelen en schiet/lichtspleten. Gedurende de veertiende eeuw kwamen ook arkeltorens voor. Door het gebrek aan bouwhistorische en historische bronnen kan geen uitspraak gedaan worden over het gebruik van de niveaus. Alle overgebleven torens, in zoverre dit kon worden onderzocht, hadden een haardplaats. Tegen permanente bewoning pleit het ontbreken van waterputten in of nabij de woontoren, hoewel dit op een alternatieve manier kon worden opgelost door bijvoorbeeld water uit de grachten te halen of regenwater op te vangen. Op basis van de huidige gegevens blijft het daarom onduidelijk of er sprake was van permanente bewoning.

Regionale verschillen zijn met de huidige dataset lastig waar te nemen. Hoewel in Friesland en Groningen erg veel woontorens hebben gestaan, waren het vooral de bronnen uit Utrecht en Zuid-Holland die geschikt bleken voor onderzoek. Daardoor blijven uitspraken over verschil in morfologie op basis van regio's problematisch. Erg defensief van aard was de architectuur van de woontoren niet. Hermans denkt dat de woontorens eerst een representatieve functie hadden, gevolgd door een militair gebruik. Bepaalde objecten komen in aanmerking als solitaire toren door hun morfologische gelijkenis, namelijk de woontorenachtige gebouwen in de stedelijke omgeving, stenen kamers, steenhuizen, stinsen, spiekers/spijkers, bergvredes, wachttorens en reduiten. Op basis van de definitie van de solitaire woontoren kunnen objecten uit de groep stenen kamers, steenhuizen en stinsen worden gerekend tot woontorens.

225

Hermans besluit zijn dissertatie met de conclusie dat de solitaire toren een uniek Nederlands fenomeen is, omdat woontorens in andere landen lang niet altijd solitair staan. Ook geeft hij pas laat zijn specifieke definitie voor het begrip Nederlandse woontoren, namelijk:

als kleinst mogelijke hoofdburcht die alle kenmerken van een kasteel in zich draagt. Het gaat om een solitair gebouw op een, meestal omgracht stuk grond, dat door zijn beperkte omvang geen andere bebouwing toelaat. De vertrekken zijn op elkaar gestapeld en per bouwlaag bevat de toren één ongedeeld vertrek. De toren heeft over het algemeen een maat van tussen de 8 en 10 meter in het vierkant, later meer rechthoekig, en met een hoogte van gemiddeld twee bouwlagen boven een kelder. De toren is overwegend gebouwd in de tweede helft van de dertiende eeuw en de eerste helft van de veertiende eeuw. De toren is vrijwel uitsluitend gebouwd door ministerialen of personen uit dezelfde sociale groep zoals de lage adel. De functie was naast verdediging en woning hoofdzakelijk statussymbool en landmark.

Hermans heeft ervoor gekozen om in zijn dissertatie de bestaande studie 'Tussen woning en versterking' verder uit te diepen.⁸ Dat resulteert in een traditionele opzet, namelijk een mor-

⁸ Janssen, 'Tussen woning en versterking', 1996.

fologische benadering van het object. Omdat kasteelvormen nog nooit op deze grootschalige wijze zijn geanalyseerd – ‘Tussen woning en versterking’ was immers een begin voor een typologische indeling voor Nederland, zonder achterliggende omvangrijke database, zijn de resultaten van belang als fundament voor het kastelenonderzoek. *Middeleeuwse woontorens in Nederland* is daarom een pioniersstudie. Het is begrijpelijk dat dit ook een aantal kanttekeningen oplevert. De eerste kanttekening valt te plaatsen bij de afbakening van het onderzoek. Al in het vroegste stadium kiest Hermans ervoor om de solitaire toren als type in te kaderen en daarmee laat hij de actuele thema’s met betrekking tot theorievorming in de Europese kastelenkunde rusten. Juist in de ontwikkeling van de theorievorming zit de mogelijkheid om vernieuwend te zijn.⁹ Het isolement van de solitaire toren als studieobject levert ook het probleem op dat slechts een deel van het kasteel wordt onderzocht. Hermans geeft weliswaar aan dat veel woontorens een voorburchterrein hadden, maar gaat niet verder in op de relatie tussen de voorburcht en de toren. Daarnaast komen in sommige gevallen ook nog uitgebreide verdedigingsstelsels voor rondom de burchteilanden. De drie functies – representatie, wonen en verdediging – waren over het gehele terrein verspreid en niet alleen beperkt tot de woontoren. Bestudering van deze elementen zou een ander resultaat kunnen opleveren over de functies van de woontorens. De definitie van de solitaire toren als alles-in-één kasteel zou na bestudering van deze elementen niet meer houdbaar kunnen zijn. Als bijvoorbeeld een meervoudig wallen- en grachtenstelsel om een toren ligt, zoals bij Wolfsbarge (Groningen), verschuift de defensie deels naar het grachtenstelsel en niet naar de hoofdburcht. Ook liggen soms meerdere omgrachte terreinen bij elkaar, zoals bij de Zernikeburcht (Groningen) en de Gronenburg (Groningen).¹⁰ Omdat de woontoren vaak het stevigst en diepst gefundeerde gebouw was op een kasteelterrein, is deze vaak het best geconserveerd en weten we niet wat op de andere terreinen heeft gelegen. Daar kunnen uiteraard ook gebouwen hebben gestaan die gerelateerd kunnen worden aan wonen, representatie of defensie. Licht gefundeerde gebouwen zijn echter vaak ten prooi gevallen aan post-depositionele processen. Bovendien hebben de onderzoekers in het verleden meer aandacht gehad voor de hoofdburchtterreinen.

De tweede kanttekening heeft betrekking op de analyse van de spreiding van de woontorens en de regionale verschillen. Hoewel dit onderdeel van de woontorens kort wordt toegevoegd blijft de landschappelijke component beknopt. De torens in Friesland en Groningen, dat trouwens in de middeleeuwen samen met Ostfriesland als één gebied moet worden gezien, zijn onder hele andere omstandigheden ontstaan dan de torens in de ontginningsgebieden. Morfologisch gezien kunnen ze weliswaar tot dezelfde groep worden gerekend, maar de landschappelijke en historische achtergrond zijn zeer verschillend.

9 Bijvoorbeeld: M. Johnson, *Behind the castle gate. From the Middle Ages to the Renaissance* (Londen, 2002); O.H. Creighton, *Castles and landscapes. Power, community and fortification in medieval England* (London Oakville, 2002); R. Liddiard, *Castles in context. Power, symbolism and landscape, 1066 to 1500* (Oxford, 2005).

10 A.G.M. Spiekhout, *Het kastelenlandschap van het Gorecht (ca. 1150-ca. 1350). Een interdisciplinaire studie naar de samenhang tussen de landschappelijke ligging, verschijningsvorm en de historische functie van middeleeuwse kastelen in het voormalig Gorecht (Provincie Groningen)* (Groningen, 2013) 45-48.

De derde kanttekening heeft betrekking op het bestempelen van de solitaire toren als uniek Nederlands fenomeen. Deze conclusie heeft naar mijn mening vooral te maken met het door Hermans gekozen onderzoeksgebied en de in het proefschrift gekozen definitie van het begrip woontoren. Het is goed mogelijk, en in Ostfriesland is dat zeker het geval, dat de solitaire toren zich veel verder uitstrekt dan alleen Nederland. Duitse onderzoekers definiëren de term woontorens echter op een andere manier en kijken niet of een toren solitair staat of niet.

Het doel van Hermans om een brede samenvattende en synthetiserende studie te presenteren is geslaagd, want alle beschikbare gegevens over de morfologie zijn uitgebreid behandeld in de catalogi en geanalyseerd in band I, waardoor een goed inzicht wordt verkregen over de diverse architectonische kenmerken van woontorens. De hierboven genoemde kanttekeningen kunnen dan ook worden opgevat als handvatten voor toekomstig onderzoek. Vooral band II van *Middeleeuwse woontorens in Nederland* zal als naslagwerk nog lang worden gebruikt.

20 | 2013

